

BROEKER BIJDRAGEN

UITGAVE VAN DE VERENIGING "OUD BROEK IN WATERLAND"

Verschijnt 2 tot 3 maal per jaar
Wordt aan de leden gratis toegezonden
Redactie-adres: De Draai 24
1151 CR Broek in Waterland
Nr. 40 (september 1997)

Gehele of gedeeltelijke overname van
de inhoud slechts met toestemming.
Copyright © 1997
Vereniging Oud Broek in Waterland

Scholenbouw in Broek in Waterland 1600-1975

Wandelend door het oude centrum van Broek in Waterland kom je de voormalige schoolgebouwen nog tegen. Ze hebben een andere bestemming gekregen, maar als je ze goed bekijkt zie je de kinderen weer zitten in de schoolbanken. De geschiedenis van het lager onderwijs is tot vandaag de dag zichtbaar in de gebouwde omgeving.

Tegen het einde van de middeleeuwen waren er in de meeste steden en dorpen al scholen aanwezig. Van openbaar lager onderwijs was toen echter nog geen sprake. De meeste scholen waren aan de kerk verbonden. Het leerprogramma werd hoofdzakelijk door de kerk bepaald. De nadruk van het leerprogramma lag op gebeden, geloofsartikelen en kerkezing. Daarnaast werd nog aandacht besteed aan lezen, schrijven en een enkele keer rekenen. Ook de eerste school te Broek in Waterland was een voorbeeld van een dorpschool, die letterlijk en figuurlijk, aan de kerk verbonden was.

In de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw was het volgen van onderwijs niet verplicht en weinig kinderen volgden regelmatig onderwijs. Afhankelijk van de stand waartoe men behoorde bleef het bij enkele jaren lager onderwijs of ging men naar een particuliere school. De kinderen van de hogere standen kregen meestal thuis onderwijs, terwijl de (dorps)school vooral bedoeld was voor de kinderen uit de lagere standen.

In de negentiende eeuw veranderde deze situatie. Nederland veranderde van een republiek, die bestond uit zeven soevereine provinciën, in een eenheidsstaat met een centrale nationale wetgeving. Dit gold ook voor het lager onderwijs, dat steeds meer tot het terrein van de landelijke overheid ging behoren. Door de invoering van vele onderwijswetten ontwikkelde zich tegen het einde van de negentiende eeuw en in het begin van de twintigste eeuw een uniform onderwijsstelsel.

Ten behoeve van dit onderwijs zijn er sinds 1600 vier schoolgebouwen in Broek verzezen. Deze bestaan allemaal nog, de eerste drie in sterk gewijzigde vorm en met een andere bestemming, de laatste is de huidige basisschool.

Het eerste gebouw werd omstreeks 1600 aan de kerk gebouwd (en werd in 1721 afgebroken en opnieuw opgebouwd) en was zowel schoolgebouw (benedenverdieping) als raadhuis (bovenverdieping). De tweede school (het oude gemeentehuis aan de Erven) werd gebouwd in 1825, een periode waarin de overgang plaats vond van de hoofdelijke naar de klassikale leerwijze, al was er nog geen sprake van een verdeling van de school in klaslokalen. Deze school was, evenals de eerste, niet meer dan één ruimte, waar alle leerlingen tegelijk leskregen. In de tweede helft van de negentiende eeuw nam de belangstelling voor het lager onderwijs toe en steeg het aantal kinderen dat onderwijs ging volgen snel. Veel schoolgebouwen kregen te maken met ruimtegebrek. In 1880 werden de eerste bouwvoorschriften ten aanzien van de scholen vastgesteld. De jaren daarna werd een aanzienlijk aantal scholen gebouwd, waaronder de lagere school te Broek in Waterland in 1883. Dit gebouw deed dienst tot 1975. Toen werd een nieuw scholencomplex in gebruik genomen.

Voorgeschiedenis: Het onderwijs te Broek in Waterland tot 1880

In welke tijd het eerste onderwijs gegeven werd te Broek is onbekend; zoals elders in de regio stond waarschijnlijk de eerste school onder toezicht van de Vroedschap¹ van het dorp. De schoolmeester, die behalve het schoolmeestersambt ook dat van koster, voorzanger en secretaris bekleedde, werd benoemd door de Vroedschap van Broek en betaald uit de dorpskas (W. van Engelenburg, 1907:26). De school werd dus geheel gefinancierd door de 'gemeente'.

De schoolmeester werd reeds in de zeventiende eeuw opgeroepen te solliciteren door een advertentie in de courant. Uit de sollicitanten, die zich allen persoonlijk meldden en zich in de kerk lieten horen, werd door de Vroedschap meestal een zestal uitgekozen. Hierna werd door de burgemeester een persoonlijk onderzoek ingesteld naar hun respectievelijke standplaatsen. Tevens werd de Kerkeraad het zestal aangeboden om te vernemen of deze met het oog op het kosters- en voorzangersambt daartegen geen bezwaren had. Dit zestal werd dan opgeroepen om een vergelijkend examen af te leggen en zich nogmaals in de Kerk te laten horen; vervolgens werd een tweetal geselecteerd, waaruit door de Vroedschap de benoeming geschiedde.

In het archief van de gemeente Waterland zijn verschillende verslagen van sollicitatieprocedures uit die tijd bewaard gebleven. Vijftientig sollicitanten reageerden op advertenties in de Amsterdamer en Diemermeersche courant die luidde als volgt: *"Alsoo het schoolmeesters en voorsangers ambt te Broek in Waterland is koomen te vaceeren, so werden dengenen, welke de vereijste bekwaamheden hebben en reeds in beide fungeerende zijn, en daartoe geneegen mogt weesen op een jaerlijks traktement van f300, vrijen wooning en verdere emolumenten geadverteerd, dat sij hunne gaven kunnen laten hooren, uijterlijk tot den 20 July 1783 en sig adresseeren aan Burgemeesteren op Dorps-Raathuijs Saterdagsavonts 8 uur"* (GW, invnr. 6/4/3).

Het beroep van schoolmeester was een onderdeel van een takenpakket dat door één persoon vervuld werd. Naast eerder genoemde taken (als secretaris, koster en voorzanger) kwamen hier nog bezigheden bij als het opmaken van acten van voogdij, het schrijven van kwitanties en dagvaardingen en het opmaken van taxaties (W. van Engelenburg, 1907:38). Veel van deze bezigheden werden in de negentiende eeuw uitgesplitst tot zelfstandige functies en posities als bijvoorbeeld onderwijzer, koster en gemeentesecretaris. In de zeventiende en achttiende eeuw waren deze bezigheden met elkaar verbonden en vonden plaats in hetzelfde gebouw. De school en het raadhuis waren nog geen afzonderlijke gebouwen en verbonden met de kerk.

Het onderwijs, dat niet verplicht was, beperkte zich tot het leren lezen (opzeggen van gebeden), het leren zingen van psalmen, godsdienstles ("catechismus") en in sommige gevallen schrijven en rekenen ("cijferen"). Het leren lezen kostte de leerling drie stuivers per maand. Wilde hij ook leren schrijven dan kostte dit vijf stuivers. Met rekenen was de leerling in totaal achtenhalve stuiver kwijt. Voor godsdienstles en zingen hoefde niet betaald te worden. Daarnaast was het de taak van de schoolmeester de kinderen wanneer de school uitging in de gaten te houden, *"dat se niet loopen dobbelen en speelen onderweegen en ook verbieden het oneerlijk uitspreken en vloeken, vooral dat zij den namen Gods niet ligtelijk in de mondt neemen, maar tegens alle menschen beleefd en vriendelijk groeten."* Hij moest als schoolmeester, maar ook als koster, de kinderen zowel christelijke als maatschappelijke deugden bijbrengen.

¹ Op De Vroedschap bestond uit enkele personen die gekozen waren door de burgerij en die geraadpleegd werden bij alle belangrijke zaken.

De vroedschap duldde met betrekking tot het gewone lager onderwijs geen concurrentie van particulieren. Zogeheten bijscholen werden geweerd. Een voorbeeld hiervan is de waarschuwing van de burgemeester in de vroedschap op 9 februari 1775, waar men aan Hendrik Oudenhof, op diens verzoek, toestaat om een Latijnse en Franse kunst- en kostschool op te richten, *"mits dat deselve sig sorgvuldig vermijde in de Duijtsse taal iet te leeren of te onderwijzen in datgene 't welck in het Dorpsschool dezer plaatse geleert en onderwezen wort"* (W. van Engelburg, 1907:41).

De eerst bekende dorpsschool te Broek in Waterland maakte deel uit van het raadhuis en stond haaks op de kerktoren met de voorgevel naar het noorden gericht (zie bijlage 1). Deze school werd in 1635 vernieuwd², zoals te lezen is uit enige aantekeningen uit het eerste dorps resolutieboek, die aangeven dat ten behoeve van de bouw speciale belastingmaatregelen moesten worden genomen (C. Schoon, 1979:134).

Dat de hygiënische situatie en met name de atmosfeer in het schoolgebouw te wensen overlieten bleek uit het besluit van burgemeester en Vroedschap van de 25ste april 1656: *"alsoo de school heel laag van verdieping is, dat men hetselve sal opsetten en verhoogen naar den eisch van 't werk om alsoo een bequame en luchtige school te hebben"* en de 17de mei werd bepaald *"het school tusschen 4 a 6 voet hooger te laten setten, en de vloer mede wat hooger te laten leggen"* (GW, invnr. 1/10/3). In 1711 vond er nog een incident plaats. De vergaderingen van de Schout en Schepenen werden bedorven door een grote stank. Wat bleek? Tussen de muur en schot vond men 88 vleermuizen, waarvan *"86 sijn gedoot dog 2 ontvlogen sijn"* (GW, invnr. 1/10/3).

De oude school werd in 1721, omdat zij oud en bouwvallig was geworden, afgebroken en op dezelfde plaats opnieuw opgebouwd. Evenals de oude bestond deze 'nieuwe' school uit een beneden verdieping, waar de dorpsschool was gevestigd en een eerste verdieping (één vertrek) die voor zowel *"schepenen, als burgemeesteren en vroedschappen"* geschikt was en diende als raadhuis.

Uit een opstelling van de kosten van de herbouw van het raadhuis in 1721 weten we dat dit stenen gebouw met de hand onderhijd was: *25 personen a 26 St. daags voor 't haijen van de 44 masten*. Er werden *14000 roode moppen en even zoveel beste blauwe moppe klinkers* geleverd, later aangevuld met nog eens 4000 moppen. Pieter Claasz. Noort was de metselaar, Otto van Hoevel de timmerman, Hendrik van der Steur de steenhouwer, terwijl o.a. Claas Schouten, de biersteker aan het Havenrak, bij de bouw het bier leverde. Toen alles gereed was maakten Aaltje Jacobs en Trijntje Claas in één dag het gebouw schoon, dat alles bijelkaar 5924 gulden en 5 stuivers had gekost (C. Schoon, 1979:138).

Cornelis Schoon (beschrijving van het dorp Broek in Waterland, 1759) geeft een uitgebreide beschrijving van het gebouw (in C. Schoon, 1979:136). Onder de eerste verdieping, waar de Vroedschap vergaderde, was de school gevestigd. *"Het zelve is een seer lugtig en ruijm vertrek, als zijnde veel hooger van zoldering dan de bovenste verdieping of het Raathuijs"*. Deze hoogte had ook een praktische reden: hierdoor was het mogelijk om een groot glasoppervlak te creëren om zoveel mogelijk daglicht binnen te krijgen.

² Op de plaats waar het nieuwe raadhuis/school verrees stond reeds een bouwwerk dat als school in gebruik was. Of dit het oudste schooltje was kan met de beschikbare gegevens niet worden vastgesteld (zie ook A.P. Bruigom, Broeker Bijdragen, nr. 17).

Uit een plattegrond van het schoollokaal (GW, invr. 6/5/1, zie bijlage 2), zoals het in de zeventiende en achttiende was ingedeeld, blijkt, dat er maximaal 63 kinderen in vier rijen banken (totaal 21 banken) konden worden ondergebracht. Bij de ingangdeur (in de noordgevel) zat de hoogste klasse; vijf banken voor vijftien leerlingen. Op de tweede rij zaten de kinderen uit de hoogste en middelafdeling van de middelste klasse (ook 15). Tenslotte op de laatste 2 rijen 9 leerlingen uit de laagste afdeling van de middelste klassen, alsmede 24 kinderen die de laagste klasse (weer in drie afdelingen) uitmaakten. De school was dus ingedeeld in verschillende klassen.

Op 29 maart 1800 bleek na inspectie door de timmerman en de metselaar dat het gebouw zo slecht was, dat het eigenlijk afgebroken moest worden en geheel opnieuw zou moeten worden opgebouwd. Dat zou een bedrag vergen dat ver uitging boven de mogelijkheden en daarom werd maar besloten tot een middenweg: men zou de kap laten zakken tot op de verdieping, zodat alleen de school overbleef en men zou zolang vergaderen in het dorps huis tot betere tijden een nieuw gemeentehuis mogelijk maakten (GW, invr. 1/7/3). Het gemeentebestuur bemerkte echter al snel dat het dorps huis in het geheel niet geschikt was voor het houden van vergaderingen. Besloten werd om toch maar weer een verdieping op de school te bouwen, die in 1805 werd voltooid (GW, invr. 1/8/1).

Het gebouw werd binnen een periode van nog geen vijf jaar tweemaal verbouwd; eerst de verdieping eraf, daarna er weer op. Of dit alles aan een te snel genomen besluit van het gemeentebestuur te wijten was, is niet na te gaan. In 1805 kon men in ieder geval weer vergaderen in de nieuw opgebouwde verdieping. De "kosterwoning" is in 1989 geheel gerestaureerd en onderdeel van de kerk.

Omstreeks 1800 gingen er in Broek gemiddeld zo'n honderd jongens en meisjes naar school (W. van Engelenburg, 1907:41). Er was nog geen volledig dagonderwijs, hoewel het mogelijk was zowel in de ochtend als in de middag onderwijs te volgen. Daarnaast werd er ook avondonderwijs gegeven van vijf tot zeven uur. Dit alleen wanneer er voldoende belangstelling was, aangezien onderwijs nog steeds niet verplicht werd gesteld en kinderen uit de hogere standen vaak thuisonderwijs volgden.

Uit een rapport aan de regering bleek dat in 1812 door Jan Knap, in de Hollandse taal onderwijs werd gegeven in 't spellen, lezen, schrijven en rekenen, de gronden der Hollandse taal, aardrijks-, natuur- en zedenkunde, algemene en vaderlandse geschiedenis alsook in delen der wiskunde, als meetkunde, stel- en zeevaartkunde, terwijl hij zich ook beijverde om naar zijn vermogen de leerlingen in de eerste grondbeginselen der Franse taal te onderwijzen. Jan Knap was de dorps schoolmeester: daarnaast had men Hendrik Oudenhof, die alleen onderwijs gaf in de Franse taal, het lezen en vertalen en een onderwijzeres in de Franse taal, Elisabeth Sopjes (W. van Engelenburg, 1907:45). De aandacht voor de Franse taal is te verklaren uit het feit dat Nederland van 1810 tot 1814 een onderdeel van Frankrijk was, terwijl zeevaartkunde in de belangstelling stond omdat het toenmalige Holland bekend stond als een handelsnatie.

In 1795 werden door het Nut van 't Algemeen het verzoek ingediend "*eenige boekjes in de school te dezer plaatse te laten invoeren off gebruiken*". De schoolmeester Jan Knap stemde hiermee in en de schade die de schoolmeester op de oude boeken mocht hebben zou aan hem "*in redelijkheid te goed worden gedaan*". De invloed van het Nut en de toenemende invloed van de nationale wetgeving, onder andere de invoering van schooldistricten met schoolopziensers door de agent voor de nationale opvoeding in 1802, was in Broek ook merkbaar en zou in de negentiende eeuw alleen maar toenemen.

De doelstellingen ten aanzien van het lager onderwijs in de eerste helft van de negentiende eeuw waren een combinatie van Verlichtings- en christendom idealen (Dasberg, 1978:23). Op het vormen van de leerlingen tot nuttige leden van de maatschappij lag de nadruk, zonder dat de bestaande verhoudingen tussen de standen werden aangetast. Kennis was deugd en onkunde leidde tot zedeloosheid. Door het aanleren van ijver en discipline zou onderwijs een bijdrage kunnen leveren aan de vorming van de natie. Vakken als aardrijkskunde en geschiedenis dienden vooral om een nationaliteitsgevoel te kweken na het ontstaan van een eenheidsstaat met centrale wetgeving in 1815. Het leerproces moest ordelijk en overzichtelijk zijn om zo optimale omstandigheden te creëren voor de geestelijke ontwikkeling van de leerling. Tot 1806 werd vaak gebruik gemaakt van de zogenaamde hoofdelijke leerwijze. Deze was volgens velen de hoofdoorzaak van het in die tijd wanordelijke schoolgebeuren. Leerlingen van alle leeftijden zaten in één ruimte, waar ze per leerling voor de onderwijzer moesten verschijnen om zich te laten overhoren en om hun schriftelijk werk te tonen (Lenders, 1980:80). In de schoolwet van 1806 werd een wettelijke basis gelegd voor het frontale klassikale onderwijs, dat tegen het einde van de negentiende eeuw en in de twintigste eeuw gemeengoed werd in de meeste scholen.

Uit de plattegrond (bijlage 2) van de oude lagere school wordt duidelijk dat in de zeventiende en achttiende eeuw in Broek al gebruik werd gemaakt van een indeling in klassen en afdelingen. Voor de onderwijzer was dit een logische indeling, die het geven van onderwijs aan leerlingen met verschillende leeftijden overzichtelijker maakte.

De verdeling in klassen wilde nog niet zeggen dat de leerlingen nu al in aparte lokalen zaten. De verdeling van de school in klaslokalen zou pas in de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw tot ontwikkeling komen. De indeling in klassen en later klaslokalen werd onvermijdelijk gezien het groeiend aantal kinderen dat in de loop van de negentiende eeuw lager onderwijs ging volgen. In Broek was één klaslokaal tot ver in de negentiende eeuw voldoende om alle leerlingen onder te brengen.

Op 27 mei 1825 deelde de burgemeester mee, dat de heer schoolopziener te kennen had gegeven dat het schoollokaal te klein was, en dat daar een oplossing voor moest worden gevonden. De raad besloot een nieuw schoollokaal te bouwen. Het huis van Adriaan Munnich aan de Erven werd voor f. 700,- aangekocht, gesloopt en op deze plaats werd een nieuwe school gebouwd (GW, invnr. 3, nieuw archief, zie bijlage 3). Op 17 juli 1826 werd door het zootje van burgemeester Cornelis Koker de eerste steen van de nieuwe school gelegd. Hoe deze er precies van binnen heeft uit gezien is niet bekend. Zij bestond waarschijnlijk uit één lokaal dat verdeeld was in verschillende klassen, zoals ook bij de eerste school te Broek. De school aan de Erven werd door de toename van het aantal leerlingen, in 1883 vervangen door de school op het Roomeinde. Na 1883 werd de oude school verbouwd tot gemeentehuis (evenals dit het geval was geweest bij de school aan de kerk).

De lagere school op het Roomeinde

De voorbereidingen voor het stichten van de nieuwe lagere school beginnen tegen het einde van 1881. Op 26 januari 1882 vraagt de districts-schoolopziener te Hoorn de gemeente Broek in Waterland om een uittreksel van de kadastrale kaart van de gemeente en "*onder opgave van alles wat voor mij van eene gegronde beoordeling dienstig geacht kan worden*". Hierop moet de gemeente aangeven waar de nieuwe school gevestigd gaat worden. Tevens moeten op dit uittreksel alle binnen een straal van 200 meter gelegen inrichtingen en plaatsen staan (zoals bedoeld in staatsblad nr. 75 van 2 juni 1875).

De gemeente brengt dit verzoek over aan de in Hoorn wonende architect T.C. van der Sterr. Deze is door de gemeente verzocht een nieuwe school te ontwerpen. De architect voldoet aan dit verzoek en stuurt een uittreksel van het kadastrale plan aan de districts-schoolopziener en voegt hierbij tevens een verklaring aan toe dat binnen een straal van 200 meter geen belendingen liggen die hinderlijk zijn voor het onderwijs of nadelig voor de gezondheid. Op 14 februari 1882 bericht hij hierover de gemeente dat dit is gedaan en bericht tevens dat hij zo vrij is geweest de verklaring toe te voegen. Vervolgens bericht de districts-schoolopziener op 20 februari 1882 aan de gemeente dat hij geen bezwaar heeft tegen de keuze van het perceel voor de stichting van de nieuwe school. Het perceel wordt hierna aangekocht door de gemeente. De school lag aan het Roomeind(e), een dorpsstraat waarlangs (afzonderlijke) woonhuizen, boerderijen en winkels waren gebouwd.

Het ontwerp voor de bouw van de school met vijf lokalen en overdekte speelplaats was op 11 september 1882 gereed en bestond uit:

- 1) bestek;
- 2) begroting van de kosten (totaal f 30800);
- 3) twee tekeningen;
- 4) uittreksel van de kadastrale kaart van de gemeente.

Het ontwerp van de school werd goedgekeurd nadat de schoolopziener het bestek, de begroting van de kosten en twee tekeningen had gezien. Meer formaliteiten waren niet nodig. De toestemming van de schoolopziener was in principe de enige 'hindernis' bij het bouwen van een schoolgebouw. De bemoeienis van landelijke overheid was beperkt in deze periode. Dit gold niet voor de kosten van het schoolgebouw, die grotendeels door de landelijke overheid werden vergoed.

Na goedkeuring door de schoolopziener vond in Broek de openbare inschrijving plaats (op 8 november 1882), die verleend werd aan de laagste (f 30543,-) en laatste en (toevallig?) de het dichtst bij in de buurt wonende inschrijver, de heer C. Blankevoort aannemer te Monnickendam en omvatte de volgende werkzaamheden: *"Het werk bestaat uit het bouwen van eene school met vijf lokalen, de daarbij behorende aanbouwen voor portalen, privaten en bergplaatsen, overdekte speelplaats, enz. op het terrein aan het Roomeind, het graven van eene sloot en verdere werken, een en ander volgens de bepalingen en bijbehorende tekeningen, met levering van de daartoe vereischte bouwstoffen, arbeidslonen en hulpmiddelen"* (GW, invnr. 83, nieuw archief 1813-1925).

Beschrijving van de school in 1883

Bijlagen 4, 5 en 6 laten het oorspronkelijk ontwerp van de school zien, aan de hand van de architect T.C. van der Sterr.

Het vooraanzicht laat een voor die tijd typerende bouwstijl zien. Het gebouw vertoont duidelijke kenmerken uit de neo-renaissance en neo-gotische stijlen (bijlage 4). Het werk van P.J.H. Cuypers, die onder meer het Rijksmuseum en het amsterdamse Centraal Station ontwierp, is duidelijk een inspiratiebron geweest voor de architect. De gietijzeren ornamenten, de torens aan weerszijden van het gebouw en de volstrekte symmetrie gaven het gebouw een markant uiterlijk.

De overdekte speelplaats van 6,40m breed en 12,30m lang is een goed voorbeeld van de aandacht die werd geschonken aan het gebouw. Deze in het oog vallende overkapping was evenals het gehele exterieur van de school afgewerkt met sierlijk bewerkte stijlen en een houten voorkant versierd met gietijzeren ornamenten.

Hoewel het vak vrije -en orde oefeningen der gymnastiek pas in 1889 wettelijk verplicht werd, was de overdekte speelplaats als zodanig wel hiervoor geschikt. Het bestek vermeldt dat onder de overdekte speelplaats vier rekstokken zouden worden geplaatst. Voorts waren er ook vier gymnastiek-ringen aangebracht.

Het gebouw was zeer modern voor zijn tijd en liep al vooruit op de toekomstige wetgeving, wat blijkt uit onder meer de overdekte speelplaats en de voorzieningen voor het vak vrije -en orde oefeningen der gymnastiek.

De vrije ligging en het ruime speelterrein voor de school zorgden ervoor dat de school op een enigszins beschut en afgelegen terrein stond. Het speelterrein was bedekt met een laag grind. In het bestek werd de opdracht gegeven om rond het terrein een zodenband te plaatsen en de paden en de speelplaats met een gezamenlijke oppervlakte van 360 m² te verharden met een laag kalkpuin van 5cm en daarop een laag van 5cm fijn grind. *"Elke laag met stampers fijn aan te stampen."*

Grind was tegen het einde van de negentiende eeuw een veel gebruikte deklaag voor onder meer wegen, paden en pleinen. Grind had als voordeel dat als kinderen vielen bij het spelen, ze zich minder makkelijk bezeerden, dan bij 'harde' bestrating. Foto's uit het begin van de twintigste eeuw laten zien dat er op het schoolterrein vijf grote bomen stonden.

In het boekwerkje "Mijn jeugd in Broek in Waterland 1890-1916" door N.C. Rümke-Bakker treffen we de volgende beschrijving aan: *"Aan beide zijden van het schoolplein, dat toender-tijd met fijn grind was bedekt waren plantsoentjes. Met wild spelen werden deze vaak beschadigd; de gemeentewerkman beklaagde zich daarover. 'Meester' liet toen langs de rand van de plantsoentjes '2 harken' breed harken. Het was ten strengste verboden 'in het geharkte te trappen'. Deed men dit dan moest men naar meester en kreeg in het 'zwarte boekje' een streepje. Viel een bal in het geharkte dan mocht je die niet zelf pakken, maar meester kwam met een wandelstok of als hij ver weg lag met de raamstok. Zo werden de plantsoenen toch goed onderhouden."*

De volgende beschrijving sluit hierop aan: *"In onze tijd stonden er 5 dikke hoge bomen op de speelplaats. Raakte tijdens het spelen een bal in de zijperken naast de speelplaats dan moest je aan meester Schoemaker vragen hem eruit te mogen halen. Zijn befaamde stok deed dienst om de bal naar je toe te halen. Je durfde zoiets niet zonder vragen te doen"* (G.J. Mulder, 1991).

De achterkant van het gebouw staat gericht op het zuiden. Het schoolterrein aan de achterkant en de rechterzijde was afgescheiden door middel van een sloot. De afscheiding aan de linkerzijde zal waarschijnlijk bestaan hebben uit een hekwerk en/of heg. De voorkant van het speelterrein was afgescheiden door een heg en een ijzeren hekwerk met poortjes. Dit soort hekwerk was in Broek een veel voorkomend verschijnsel en wordt op veel oude foto's waargenomen. Het werd in 1967 vervangen door een houten hekwerk dat nu nog aanwezig is. De reden voor deze vervanging was dat de spijlen volgens de schoolinspectie gevaar opleverden voor de veiligheid van de kinderen. Een gedeelte van het oude hekwerk is nu ook nog elders aanwezig (huis Zuideinde 12). De pijlen die in het midden van het hek zitten zaten ook op de bovenste, nu, stompe punten. Het is niet na te gaan, maar wel waarschijnlijk, dat dit is gebeurd toen het hek nog diende als afscheiding van het schoolplein. De twee hekken laten duidelijk de veranderde opvattingen zien ten aanzien van de jeugd en het gebruik van de speelplaats in 1900 en in 1967.

De school had drie ingangen, de hoofdingang en twee zijingangen, zoals te zien is op de plattegrond. Alle drie kwamen uit in een portaal, dat weer verbonden was met één of meer schoolvertrekken. De klassen gingen door verschillende ingangen naar binnen.

De hoofdingang kwam uit in de hal (=grootste portaal). Dit portaal was door middel van cirkelvormige bogen, (zie bijlage, doorsnede C-D) die steunden op elk twee pilaren, onderverdeeld in drie gedeelten. In tegenstelling tot de lokalen die een plafond hadden, liepen de portalen door tot het platdak en was het hoogste punt maar liefst 11 meter.

Dat het om een 'boerendorp' ging bleek uit de klompenrekken die langs de wanden van de portalen waren aangebracht. Achter de school stonden twee regenbakken. De overblijfselen staan nog steeds aan de achterkant van het gebouw. De regenbakken moesten de zeven privaten en urinoirs voorzien van water. Boven de privaten werd geventileerd door middel van luchtkokers, die tot aan het dak liepen. Vier privaatputten buiten de school zorgden voor de afvoer, die door middel van *"verbeterde Jennings potbuizen wijd 22 cm."* weer met de sloot waren verbonden. Het regenwater werd via een Douglasspomp *"met de nodige looden buis verbonden met de naaststaande regenbak"*. Drie gootsteentjes, die in de portalen stonden, waren met de Douglasspomp verbonden. Op deze manier werd 'stromend' water verkregen.

Uit het bestek blijkt dat de school was afgestemd op maximaal 240 leerlingen. Totaal waren er namelijk 120 schooltafels en -banken aanwezig, waarvan 48 tafels 1m lang zijn en de overige 1,10 m lang. De tafel- en bankpoten waren gemaakt van zwart geschilderd gegoten ijzer. Voor de rest (loopplank, zitting en lendleuning) waren zij van hout. In elk lokaal stonden 24 tafels (dat was 48 leerlingen per lokaal) en banken en *"een lessenaar met schuifbladen, met eikenhouten trekklampen en leijers bewerkt en van een bakje met porceleinen inktkoker voorzien."* Elke bank en tafel was bevestigd op 2 grenen regels en stond vast aan de vloer.

De school had vijf lokalen, die elk 7,2m lang en 7,2m breed waren. De hoogte van de vloer tot het plafond, dat overigens zeer mooi was afgewerkt met grenen schrootjes, was 4,80m. Dit was hoger dan de minimumeis van 4,50m, die in deze tijd in de meeste gevallen als uitgangspunt werd genomen, want een schoolgebouw kostte al meer dan genoeg. De hoogte van de borstwering in de lokalen was 1,30m. De onderste rij van de ramen (die toentertijd niet geopend konden worden!), was evenals de deuren voorzien van matglas. De hoge borstwering en het matglas moest ervoor zorgden dat de leerlingen niet werden afgeleid door de buitenwereld. Houten rolgordijnen zorgen ervoor dat het in de lokalen (in de zomer) niet te warm werd. Dit gold vooral voor de drie achterste lokalen, die op het zuiden lagen.

De verwarming van de lokalen (de portalen en de overige ruimten werden niet verwarmd) vond plaats door middel van kolenkachels met daarvoor een ijzeren vuurscherm. De plattegrond (bijlage 6) laat zien dat er in het midden van elk lokaal een kachel stond. De kolenkachels werden na de winter schoongemaakt. Dit gebeurde tijdens de kachelzetvakantie, wat tegenwoordig de voorjaarsvakantie is.

Een uitgebreid ventilatiesysteem, dat staat afgebeeld op bijlage 5, moest zorgen voor voldoende verse lucht. Elk lokaal had in het plafond een ventilatieroset, groot 1 meter, van boven voorzien van een draaibare zinken ventilatieschijf. Op de dwarsdoorsnede zijn twee van de vijf ventilatiekokers te zien. De grote aandacht voor het ventilatiesysteem was nodig omdat de ramen in de lokalen niet geopend konden worden. Daarnaast veroorzaakten de kolenkachels (ondanks de schoorstenen) 'onzuivere' lucht die afgevoerd moest worden.

De verlichting van de school

De school had in 1883 nog geen elektrisch licht. Twee lantaarns (=lichtkappen) zorgden voor enige verlichting. Deze lantaarns waren geplaatst op het platdak van de school om het daglicht binnen te laten vallen. De hal liep toentertijd geheel door tot aan het plafond. Aan het begin (en voor) de twintigste eeuw had het gebruik van kunstverlichting bij het dagonderwijs nogal wat nadelen, die men zoveel mogelijk wilde vermijden. Deze nadelen waren (25 jaar ICS, 1980:104):

- De toenmalige kunstlichtsoorten, zoals gasvlammen en petroleumlampen hadden een zeer onrustige werking. Het aanbrengen van matglazen schotels onder de lamp zou dit kunnen voorkomen, maar zou een te sterke verlichtingsbron vereisen om toch het gewenste lichtniveau te behalen.
- Bij de bepaling van de grootte van het lokaal moest rekening worden gehouden met de verlichtingswijze, aangezien deze een voor de leerling nadelige warmteontwikkeling alsmede een verspreiding van verbrandingsprodukten tot gevolg had, welke moest worden afgevoerd tezamen met de verder in het vertrek gevormde onzuivere lucht (van bijvoorbeeld de kolenkachels). De uitstoot van een gaslamp kwam overigens overeen met die van zes leerlingen. Om deze problemen te vermijden was mede een grote minimum hoogte nodig.
- Het grote gevaar voor brand, vooral bij het gebruik van petroleumlampen.

Veel schoolgebouwen, waaronder de school in Broek, hadden geen kunstverlichting en waren afhankelijk van het daglicht, tot de elektrische verlichting zijn intrede deed. Dit was van grote invloed op het onderwijs. In de wintermaanden werd later begonnen met lesgeven en wegens de vroeg invallende duisternis eerder gestopt. Om toch voldoende daglicht binnen te krijgen was er een hoge (minimum) hoogte nodig in het lokaal tussen de vloer en de zoldering om een zo groot mogelijk glasoppervlak te creëren. "Hoe groter het stuk hemel is, dat vanaf een bepaalde plaats in een lokaal gezien kan worden, des te sterker is ook de verlichting, aangezien dan een groot aantal lichtstralen op die plaats valt" (Rothuizen e.a., 1924:61).

Naast de aandacht op de grootte van de ramen waren natuurlijk ook de ligging van het gebouw, de groepering en indeling van de vensters, de vorm van het schoolvertrek, de behandeling van de wanden (lichte tinten) en de hoogte van het plafond van invloed op de juiste lichtinval.

De organisatie van het onderwijs

Het schoolbestuur (=bevoegd gezag) was de gemeente Broek in Waterland. De gemeente beheerde en bestuurde het lager onderwijs. Zij zorgde ervoor dat de school goed werd onderhouden en stelde een schoonmaker aan die het schoolgebouw elke week moest schoon te maken. Dat dit niet altijd goedging blijkt uit een brief van de hoofdmeester aan de burgemeester en wethouders van 31 juli 1890, waarin het hoofd van de school de heer A. Schoemaker zich beklagde over het feit dat de school sedert 18 juli 1890 niet is schoongemaakt: *"Ik ben zeker niet te veeleisend, als ik opmerk dat de school minstens éénmaal per week eene goede beurt moet hebben: deze week kan de school bij uitstek dienen tot illustratie van het spreekwoord: "leerlingen wekken, maar..... voorbeelden trekken". De goede man (= de schoonmaker) begrijpt waarschijnlijk niet dat het schoonmaken niet geschiedde ter wille van het gebouw, maar om de leerlingen, en dat opwekking tot orde en netheid een onding is in een vuil lokaal"* (GW, invnr. 87, nieuw archief, 1813-1925).

De aanschaf en vervanging van leermiddelen en meubilair en andere financiële zaken werden eveneens door de gemeente geregeld. De gemeente verrekenende deze kosten van het onderwijs met de landelijke overheid. De gemeente regelde in overleg met deze landelijke overheid zaken als aannamen en ontslag van onderwijzend personeel en het bouwen en opheffen van scholen. Het hoofd van de school gaf les aan de hoogste klassen en regelde de gang van zaken op de school. Het leerplan werd door de hem opgemaakt en goedgekeurd door de burgemeester en wethouder, waarna het werd goedgekeurd door de schoolopziener (GW, invnr. 87 nieuw archief 1813-1925).

Binnen de school bestond er een duidelijke hiërarchie tussen de onderwijzers die les gaven, zowel qua leeftijd als geslacht. *"De eerste twee jaar zaten we bij juffrouw Donker en later in de derde en vierde klas bij de meesters Michielsen en Bouwman; in de vijfde, zesde en zevende klas hadden we de meesters Berstma, Adriaan Wiedemeijer en Klaas Komen. Het hoofd van de school was meester Schoemaker"* (G.J. Mulder, 1991).

Het vijfde lokaal was oorspronkelijk bedoeld als handwerklokaal. Er waren 6 leerjaren (9 maal 8 maanden) met een verhoging om de acht maanden. In de loop der jaren vonden er een aanzienlijk aantal mutaties plaats. Eén leraar wordt zelfs ontslagen wegens onzedelijk gedrag. Dit zal in het dorp ongetwijfeld voor de nodige opschudding hebben gezorgd.

De school had 187 (!) leerlingen in 1900, verdeeld als volgt:

Klasse	:	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Leerlingen	:	23	21	22	41	19	21	9	20	11

De derde en de vierde klas waren verdeeld in twee lokalen. Eén apart lokaal voor activiteiten als handwerken en vrije -en orde oefeningen was er al niet meer bij.

Het leerlingenaantal in Broek was bijna verdubbeld sinds het begin van de negentiende eeuw. In 1874 was er al een wet ingesteld, die het verbod op kinderarbeid invoerde. De leerplichtwet van 1901, die alle kinderen verplichtte tot zesjarig onderwijs, zorgde ervoor dat bijna alle kinderen vanaf die tijd onderwijs kregen. In Broek volgden de meeste kinderen al lager onderwijs. Deze wetgeving was een bevestiging van het toenemend belang dat werd gehecht aan het onderwijs en het recht van kinderen op het volgen van onderwijs. Het onderwijs werd zowel in de ochtend als in de middag gegeven, zoals blijkt uit het leerplan (GW, invnr. 87 nieuw archief 1813-1925) en was volledig dagonderwijs geworden. Door het dagonderwijs werd een speelplaats voor de pauzes en voor tussen de middag min of meer noodzakelijk.

De snelle ontwikkeling (groei) van het onderwijs (en de daarbij horende nieuwe regelgeving) gaf wel de nodige problemen, zoals bijvoorbeeld in Broek het geval was.

De schoolopziener beklagde zich (in 1901) dan ook over de ontstane situatie: *"De oorzaken waardoor het onderwijs in de vrije en orde oefeningen (vak j) niet aan de orde komt op de school in wijk I³ zijn tot mijn leedwezen nog steeds niet opgehouden. Sedert 1892 komen meer en meer onderdelen niet tot hun recht in het leerplan. Jaar op jaar heb ik gewezen op de zeer onvoldoende staat van onderwijs. Daardoor moeten wij ons nog steeds hoofdzakelijk bepalen tot het onderwijs in de hoofdvakken (lezen, Nederlandse taal, rekenen en schrijven) en blijven de overige vakken in het leerplan stiefmoederlijk bedeed"* en *"Voor vak j is geen afzonderlijk*

³ De gemeente Broek in Waterland bestond uit drie dorpen, namelijk Broek (wijk I), Zuiderwoude (wijk II) en Uitdam (wijk III). In Broek stond de grootste school. De beide andere dorpen hadden elk ook een dorpsschool (één lokaal), met daaraan verbonden de onderwijzerswoning.

lokaal vereist. Bij gunstig weer behooren de oefeningen altijd en overal in de openlucht te geschieden. Bij ongunstig weer kunnen de oefeningen zoo gekozen worden dat zij ook in de gewone lokalen kunnen geschieden" (GW, invnr. 87, nieuw archief 1813-1925).

Verzet tegen zijn besluit wijst de schoolopziener resoluut van de hand, dit blijkt uit de volgende opmerking *"Ik meen U in overweging te mogen geven den Raad niet voor te stellen zich tot Hare Majesteit de Koningin Regentes te wenden om ontheffing tot het doen geven van onderwijs in de vrije- en orde oefeningen der gymnastiek. Op dat verzoek zal zeker afwijzend worden beschikt"*.

Al eerder namelijk op 18 november 1891 had de schoolopziener zich al beklagd over het leerplan: *"Indertijd heb ik het leerplan voor Broek goedgekeurd ofschoon het onderwijs in de vrouwelijke handwerken daar eigenlijk maar voor de vorm op voorkwam. Het heette dat er elders voldoende onderwijs in vak K werd gegeven en dat daarvan ook voldoende gebruik van werd gemaakt"* en *"aan de onderwijzeres moet een helpster worden toegevoegd"*. Dit had effect, op 4 januari 1892 berichtte de schoolopziener aan B&W dat hij zich kon verenigen met de benoeming van een onderwijzeres nuttige handwerken.

De oorzaken van het gebrekkig onderwijs moesten volgens de schoolopziener voornamelijk gezocht worden in de grootte van de klassen, de gebrekkige klasseindeling en in het tekort aan onderwijzers. Doordat de uitgeloofde jaarwedde zo laag was, vond de gemeente Broek moeilijk een leerkracht. Het salaris van de leerkrachten werd gedeeltelijk door de landelijke overheid vergoed (30%), het overige gedeelte werd door de gemeente zelf betaald (Dasberg, 1978; 68). Bij de lagere Onderwijswet van 1920 werd het salaris van de onderwijzer in zijn geheel vergoed door de landelijke overheid.

In de praktijk bleek echter dat het met het gebrekkig onderwijs wel mee viel: *"Het onderwijs was bijzonder goed. Ik bemerkte en besepte dit natuurlijk pas later; op de middelbare school sloegen we een goed figuur. We leerden ook allerlei praktische dingen: een getuigschrift schrijven of vragen, hoe advertenties te zetten en een rekwest aan de gemeenteraad te schrijven of aan de koningin"* (N.C. Rümke-Bakker, 1991:21).

De doelstellingen van het onderwijs

De vakken waarin les werd gegeven waren onder meer de hoofdvakken lezen, Nederlandse taal, schrijven en rekenen. Voor de jongens was er handenarbeid en voor de meisjes handwerken. In Broek was één lokaal voor de meisjes ingericht als naailokaal. Dit was volgens de heer G.J. Mulder ⁴ niet één van de gezelligste ruimten:

"Het nablijven moest je uitzitten bij de meisjes, die handwerkles kregen van juffrouw Geertje Tolk. In het kille lokaal hing een plaat en het opschrift vergat je meteen nooit meer. De plaat stelde een grote langpotige mug voor en de bijbehorende tekst luidde: "Ziet gij muggen lang van poot, aarzelt niet maar slaat ze dood".

Er was nog duidelijk sprake van een rollenpatroon waarbij de meisjes werden voorbereid op het huishouden en eventueel toekomstig moederschap en de jongens als de toekomstige kostwinners.

⁴ De heer Mulder heeft in 1981 in de Nieuwe Noordhollandse Courant een serie vertellingen over oud Broek in Waterland gepubliceerd onder de titel: Herinnering aan het Broek van vroeger.

Weinig aandacht werd geschonken aan lichamelijke opvoeding en expressievakken. Het vak vrije- en orde oefeningen der gymnastiek werd ingevoerd als gevolg van de aandacht voor sport en spel die omstreeks deze tijd ontstond. Het aanleren van algemene kennis was de belangrijkste doelstelling van het onderwijs. Die kennis werd in memoriseerbare vorm gegoten; rijen plaatsnamen, rijen jaartallen. Zij moest paraat zijn, dat wil zeggen onmiddellijk en volledig reproduceerbaar (van Hulst e.a., 1970:119).

Het onderwijs omstreeks 1900 kenmerkte zich door het 'leerstofjaarklassysteem' en frontaal onderwijs. Met het 'leerstofjaarklassysteem' werd bedoeld dat alle leerlingen van eenzelfde klas dezelfde leerstof doorliepen en aan het eind van het schooljaar aan dezelfde prestatie-eisen moesten voldoen. Organisatorisch was de consequentie van deze gedachte dat de leerlingen werden opgedeeld in groepen (klassen) op basis van leeftijd. In Broek waren er 6 leerjaren, met om de negen maanden een verhoging naar de volgende klas.

Bij frontaal onderwijs stonden alle schoolbanken keurig in rijen gericht naar de voorkant van het lokaal, waar de schoolborden hingen. De ramen moesten altijd liggen aan de linkerzijde van de leerling, zodat deze geen last had van schaduw bij het schrijven. Vandaar dat de schoolborden van de lokalen aan de voorkant tegengesteld stonden in vergelijking met de schoolborden aan de achterkant, omdat het licht van een andere kant naar binnen viel (zie bijlage 6).

Voor elke klas was een leerkracht verantwoordelijk. Hij was de centrale figuur, stond voor de klas en gaf les aan die klas. Kennisoverdracht was de voornaamste functie van de school. Het onderwijs werd 'passief' ontvangen. De leerlingen zaten in hun schoolbanken en luisterden. De hulpmiddelen voor het geven van onderwijs waren beperkt en lang niet zo uitgebreid als tegenwoordig. De heer Mulder herinnerde zich ten aanzien van het schrijfgereï het volgende:

"Het schrijfgereedschap bestond uit griffels. Drie soorten: een gewone, een vergulde en een fabelgriffel. Om ze op te bergen had je een griffeldoos, soms driehoek. Boven een schuif, als je haar opendraaide een tussenvak en dan een ondervak. Heel kunstig gemaakt. Daarnaast beschikte je over een sponsendoos met het lapje om de lei weer schoon te maken. Pas in de hoogste klas, bij meester Schoemaker, begon je met potlood, pen en inkt."

Orde en discipline moesten zorgen voor gehoorzame leerlingen. Een voorbeeld hiervan in Broek is het volgende: *"Als er een begrafenis voorbij het schoolplein kwam, mocht er even niet gespeeld worden en stonden we netjes in een lange rij, de jongens de pet af. Wee hem die dat niet deed, hij werd de school ingestuurd. En als een jongen zijn pet niet afnam voor meester of juffrouw, dan was steevast de vraag 'heb je een vogeltje onder je hoofd jongen?"* (N.C. Rümke- Bakker, 1991:23). Dat wil niet zeggen dat kinderen altijd 'braaf' in de schoolbanken zaten en geen kattenkwaad uithaalden. Dit gebeurde wel degelijk, zoals het stelen van appels, het bekladden van muren met schuttingwoorden en met kleine kattepulten kerkrutjes ingooien (Rümke-Bakker, 1991:21).

De periode na 1930

Sinds de bouw van de school in 1883 hadden verschillende veranderingen in en rondom het gebouw plaatsgevonden (GW, invnr. 1851.2a, nieuw archief 1926-1960).

Een belangrijke (hygiënische) verandering was de aansluiting op het waterleidingnet, die in Broek tussen 1918 en 1924 plaatsvond. Er was in de school een nieuwe closetinstallatie geplaatst (volgens voorschrift van het P.W. bedrijf) bestaande uit 7 wc's en 2 uriniors en een wasbakje, alle met stankafsluiting. De overdekte speelplaats werd in 1934 voor het grootste gedeelte afgebroken en was nu een kleine overkapping geworden. De school was inmiddels voorzien van elektriciteit, ingevoerd in 1915. In elk lokaal en in de portalen hingen bollampen.

